3

ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା

ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ ତୁମ୍ଭେମାନେ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଲ ଯେ ପ୍ରାକ୍ ଐତିହାସିକ ଯୁଗର ଅଧିବାସୀ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଏବଂ ହାତ ହତିଆର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ଧାତୁର ବ୍ୟବହାର କଲା । ତାମ୍ର ହେଉଛି ପ୍ରଥମ ଧାତୁ ଯାହାକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ମନୁଷ୍ୟ ହାତ ହତିଆର ନିର୍ମାଣ କଲା । କାଳ କ୍ରମେ ଭାରତୀୟ ଉପମହାଦେଶରେ ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତି ଗଢ଼ିଉଠିଲା । ଏହି ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରସ୍ତର ଓ ତାମ୍ର ଧାତୁ ନିର୍ମିତ ହାତ ହତିଆରକୁ ଆଧାର କରି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ସେମାନେ ଟିଣ ଓ ତମ୍ବାକୁ ମିଶ୍ରଣକରି ବ୍ରୋଞ୍ଜ ଧାତୁ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ଇତିହାସରେ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ 'କାଲକୋଲିଥିକ ଯୁଗ' ବା 'ତାମ୍ର-ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗ' କୁହାଯାଏ । 'କାଲକୋ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ- ତମ୍ବା ଏବଂ 'ଲିଥିକ୍' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି 'ପ୍ରସ୍ତର' । ଏହି ତାମ୍ର-ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତମ ଅଧ୍ୟାୟ ହେଉଛି ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା । ଯାହାକୁ ସିନ୍ଧୁନଦୀ ସଭ୍ୟତା ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।

୧୯୨୦-୨୨ ମସିହାରେ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା ଆବିଷ୍କୃତ ହେଲା । ଏହାର ଦୁଇଟି ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ମାଟିତଳୁ ଖୋଳାହୋଇ ବାହାରିଲା । ସେ ଦୁଇ ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହେଲା ରାବୀନଦୀ କୂଳରେ ଥିବା ହରପ୍ପା ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ଥିଲା ସିନ୍ଧୁନଦୀ କୂଳରେ ଥିବା ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ । ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନଟି ଦୟାରାମ ସହୋଣୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖନନ ହୋଇ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା ବେଳେ ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ଥାନଟି ରାଖାଲ ଦାସ ବାନର୍ଜୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ପତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଖନନ ଦ୍ୱାରା ଉପଲବ୍ଧ ଉପାଦାନକୁ ଆଧାର କରି ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ସମୟ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୬୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୯୦୦ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଅଛି । ଏହା ପୃଥିବୀର ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ । ସିନ୍ଧୁନଦୀ ଏବଂ ତା'ର ଶାଖାନଦୀଗୁଡ଼ିକର ଅବବାହିକାରୁ ଏହି ସଭ୍ୟତାର ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥାନ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାକୁ 'ସିନ୍ଧୁନଦୀ ସଭ୍ୟତା' ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏବେ ଏହାକୁ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା କୁହାଯାଉଅଛି । କାରଣ ହରପ୍ପା ହେଉଛି ସର୍ବପ୍ରଥମ ଆବିଷ୍କୃତ ସ୍ଥାନ, ଯାହା ଏହି ସଭ୍ୟତାକୁ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆଣିପାରିଛି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ, ସାମ୍ପ୍ରତିକ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଖନନର ଉପଲବ୍ଧ ହାତ ହତିଆରକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ସଭ୍ୟତା ସିନ୍ଧୁନଦୀ ଠାରୁ ବହୁଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତାରଲାଭ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ଏହି ସଭ୍ୟତାକୁ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା କହିବା ଉଚିତ୍ ହେବ । ଏହା ଭାରତର ପ୍ରଥମ ନଗର ସଭ୍ୟତା ଏବଂ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଯଥା- ଇଜିପ୍ଟ ସଭ୍ୟତା ଏବଂ ମେସୋପୋଟାମିଆ ସଭ୍ୟତାର ସମସାମୟିକ ଅଟେ । ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଜୀବନ ଓ ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଖନନରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଉପାଦାନକୁ ଆଧାର କରି ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରୁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସମୟର ଆବିଷ୍କୃତ ଲିପି ଅଦ୍ୟାବଧି ପାଠ କରାଯାଇପାରିନାହିଁ ।

ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା ହଠାତ୍ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥିଲା । ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ଗ୍ରାମ ସଂସ୍କୃତି କାଳକ୍ରମେ ବିକାଶ କରିବାରୁ ଏହି ସଭ୍ୟତାର ପରିପ୍ରକାଶ ଘଟିଥିଲା । ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଏ ଯେ ଉନ୍ନତ କାରିଗରି କୌଶଳ ସିନ୍ଧୁନଦୀର ଉର୍ବର ସମତଳ ଉପତ୍ୟକାରେ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଏଠାକାର ଅଧିବାସୀମାନେ ପ୍ରଚୁର କୃଷିଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବଳକା ଶସ୍ୟ କୃଷକ ଗୋଷ୍ଠୀ ବ୍ୟତୀତ କାରିଗର

ଟିପ୍ପଣୀ

ଶ୍ରେଣୀ ଏବଂ ଶାସକ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ପାଇଁ ବିନିଯୋଗ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହା ମଧ୍ୟ ଦୂର ଦୂରାନ୍ତ ସ୍ଥାନ ସହିତ ପଣ୍ୟ ବିନିମୟ ଓ ବାଣିଜ୍ୟିକ ସଂପର୍କ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ପାଇଁ ସମୃଦ୍ଧି ଆଣିଦେଇଥିଲା ଫଳରେ ସେମାନେ ନଗର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ ।

ପ୍ରସ୍ତର ଏବଂ ତାମ୍ର ହାତ ହତିହାର ବ୍ୟବହାରକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଭାରତୀୟ ଉପମହାଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୦୦୦ ବେଳକୁ ଆଞ୍ଚଳିକ ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶ ଘଟିଲା । ଏହି ତାମ୍ର-ପ୍ରସ୍ତର ସଂସ୍କୃତି ଗଢ଼ିଉଠିବା ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ହରପ୍ପା ଅଞ୍ଚଳ ଠାରୁ ବହୁତ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ତେଣୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ହରପ୍ପା ପରି ବିକାଶ ଲାଭ କରିପାରିନଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୦୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୭୦୦ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ସଂସ୍କୃତି ଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ଉନ୍ନତି ବିଷୟରେ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତ ଏବଂ ଭାରତର କେନ୍ଦ୍ରାଞ୍ଚଳରେ ଦେଖାଯାଇଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଅଣ-ହରପ୍ପା ତାମ୍ର-ପ୍ରସ୍ତର ସଂସ୍କୃତି ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

OBJECTIVES - ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ଏହି ବିଷୟକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କଲାପରେ ତୁମ୍ଭେମାନେ ସମର୍ଥ ହେବ-

- ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିସ୍ତୃତି ବିଷୟରେ ବାଖ୍ୟାକରିବା ପାଇଁ ।
- ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ନଗରନିର୍ମାଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ବା ପାଇଁ ।
- ହରପ୍ପାର ସାମାଜିକ ଏବଂ ଅର୍ଥନୀତିକ ଜୀବନ ବିଷୟରେ ବୁଝିବା ପାଇଁ ।
- ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସ ସବଂଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ପାଇଁ ।
- କାହିଁକି ଓ କିପରି ଏହି ସଭ୍ୟତାର ବିଲୟ ଘଟିଲା ତାକୁ ବୁଝିବା ପାଇଁ ।
- ହରପ୍ପା ଅଞ୍ଚଳର ବାହାରେ ଗଢ଼ିଉଠିଥିବା ତାମ୍ର-ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗ ସଂସ୍କୃତିକ କେନ୍ଦ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଚିହ୍ନଟ କରିବା ପାଇଁ ।
- ଏହି ତାମ୍ର-ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ଅର୍ଥନୀତିକ ଜୀବନ ଏବଂ ସ୍ଥାୟୀବସତି ସ୍ଥାପନ କିପରି ହୋଇଥିଲା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ପାଇଁ ।

3.1 ORIGIN AND EXTENT- ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ବିସ୍ତୃତି

ପତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅବଶେଷରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ହରପ୍ପା ସଂସ୍କୃତିର ଉନ୍ମେଷ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଯୁଗର ଅଧିବାସୀମାନେ ଛୋଟ ଛୋଟ ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । କାଳକ୍ରମେ ଛୋଟ ଛୋଟ ସହରମାନଙ୍କର ଉନ୍ମେଷ ଘଟି ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା ବେଳକୁ 'ସହରି ସଭ୍ୟତା' ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭକଲା । ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ସମୟକୁ ତିନୋଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଯଥା (i) ଆଦ୍ୟ ହରପ୍ପା ପର୍ଯ୍ୟାୟ (ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୩୫୦୦-୨୬୦୦) ଏହି ସମୟରେ କେତେକ ନଗର ନିର୍ମାଣ ଯୋଜନା, ମୃତ୍ତିକା ନିର୍ମିତ ଗୃହ, ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ବ୍ୟବସାୟ ବାଣିଜ୍ୟ, କଳା ଏବଂ କାରିଗରୀ କାର୍ଯ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । (ii) ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୬୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୯୦୦ ମଧ୍ୟରେ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା ପରିକଳ୍ପନା ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ପୋଡ଼ାଇଟାରେ ନିର୍ମିତ ବାସଗୃହ, ଉନ୍ନତ ନଗର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅର୍ନ୍ତବାଣିଜ୍ୟ ଏବଂ ବହିଃ ବାଣିଜ୍ୟ, ବିଭିନ୍ନ କାରିଗରୀ କାର୍ଯ୍ୟ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । (iii) ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୯୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୪୦୦ ମଧ୍ୟରେ ସମୟକୁ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ବିଲୟ ଘଟିଥିଲା । ବହୁ ସହରଗୁଡ଼ିକର ପତନ ଘଟି ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା ।

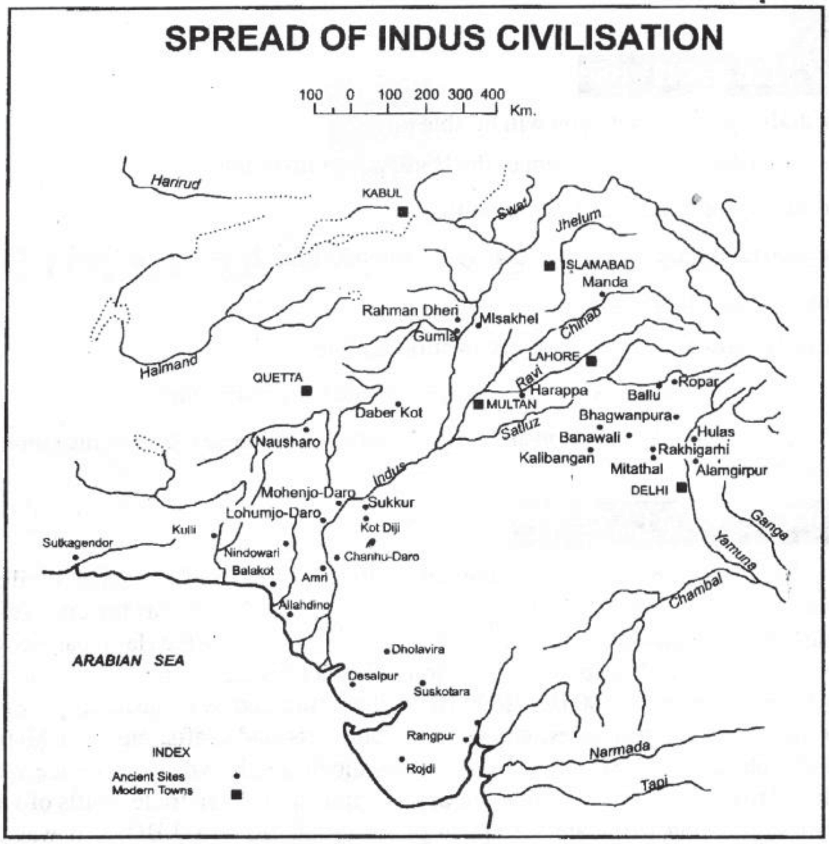

ମାନଚିତ୍ର ୩.୧ : ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକା ସଭ୍ୟତାର ବିସ୍ତାର

ଆମେ ପ୍ରଥମେ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଭୌଗଳିକ ବିସ୍ତୃତି ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରିବା । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଖନନରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଏହି ସଂସ୍କୃତି ବହୁ ଅଞ୍ଚଳକୁ ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହା କେବଳ ରାଜସ୍ଥାନ, ପଞ୍ଜାବ, ହରିୟାଣା, ଗୁଜୁରାଟ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ପଶ୍ଚିମ ଉତ୍ତରପ୍ରଦେଶକୁ ବିସ୍ତାର କରିନଥିଲା ବରଂ ଏହା ମଧ୍ୟ ପାକିସ୍ତାନ ଏବଂ ଆଫଗାନିସ୍ଥାନର ଅନେକ ସ୍ଥାନକୁ ବ୍ୟାପିଥିଲା । ଏହି ସଭ୍ୟତାର କେତେକ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ହେଉଛି ଜାମ୍ମୁ ଏବଂ କାଶ୍ମୀରର ମାଣ୍ଡା, ଆଫଗାନିସ୍ଥାନର ସୋର୍ତୁଘାଇ, ପଶ୍ଚିମ ପଞ୍ଜାବର (ପାକିସ୍ତାନ) ହରପ୍ପା, ସିନ୍ଧୁ ଅଞ୍ଚଳର ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଏବଂ ଛାନୁଦାରୋ, ରାଜସ୍ଥାନର କାଲିବାଙ୍ଗାନ୍, ଗୁଜୁରାଟର ଲୋଥାଲ ଏବଂ ଧୋଲାବୀରା ଢୋଲଭିରା, ହରିୟାଣାର ବନୱାଲି, ରାଖିଗଡ଼ି, ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ଡାଇମାବାଦ । ପାକିସ୍ତାନ- ଇରାନ୍ ସୀମାନ୍ତରେ ମକରାନ୍ ଉପକୂଳରେ ଥିବା ସୁତକାଜେଣ୍ଡର ଥିଲା ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ପଶ୍ଚିମ ସୀମାନ୍ତ ସ୍ଥାନ । ସେହିପରି ପଶ୍ଚିମ ଉତ୍ତରପ୍ରଦେଶର ଆଲମଗିରିପୁର ଥିଲା ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ପୂର୍ବ ସୀମାନ୍ତ ସ୍ଥାନ ।

ଏହି ସଭ୍ୟତାର ଅବସ୍ଥିତି ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ହରପ୍ପା ଏବଂ କାଲିବାଙ୍ଗାନ୍, ମହେଞ୍ଜଦାରୋ ଏହି ସଭ୍ୟତାର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ଥିଲା ଏବଂ ଏହି ସଭ୍ୟତା ସମ୍ପର୍କିତ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥାନ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ବିକଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ମୃତ୍ତିକା, ଜଳବାୟୁ ଏବଂ ଜୀବିକା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନେକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏଠାକାର ଭୂମିଗୁଡ଼ିକ କୃଷି କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ମୌସୁମୀ ଜଳବାୟୁ ଏବଂ ହିମାଳୟରୁ ବାହାରିଥିବା ନଦୀଗୁଡ଼ିକର ଜଳ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲେ । ଏହି ଭିନ୍ନ ଭୌଗଳିକ ଲକ୍ଷଣ ଯୋଗୁ ଏହି ସ୍ଥାନର ମୁଖ୍ୟ ଜୀବିକା ଥିଲା କୃଷି ଓ ଗୋପାଳନ । ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ନଗର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ପୁରାତନ ପ୍ରସ୍ତରଯୁଗର ଶିକାରୀ ଓ ଖାଦ୍ୟ ସଂଗ୍ରହକାରୀ ଏବଂ ପଶୁପାଳକମାନଙ୍କ ଭଳି ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଦୃତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ସ୍ଥାନ ବନ୍ଦର କିମ୍ବା ବାଣିଜ୍ୟପୋତ ଭାବେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଏହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର

କଥା ଯେ ସହରୀକରଣର ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ସୁପରିକଳ୍ପିତ ଯୋଜନା ଭିତ୍ତିକ ନଗର, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଳା ଏବଂ କାରିଗରୀ, ବାଣିଜ୍ୟ, କର ବ୍ୟବସ୍ଥା, ଲିପି ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି । ଏକ ନଗରସଂସ୍କୃତି ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ସମସ୍ତ ଉପାଦାନରେ ହରପ୍ପା ସଂସ୍କୃତି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ।

INTEXTQUESTIONS 3.1 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. ସିନ୍ଧୁନଦୀ ସଭ୍ୟତାକୁ କାହିଁକି ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା କୁହାଯାଏ ?

2. ହରପ୍ପା ସଂସ୍କୃତିର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟଗୁଡ଼ିକ କ'ଣ ଥିଲା ?

3. ହରିଆନା ଏବଂ ଗୁଜୁରାଟର ଦୁଇଟି ମୁଖ୍ୟ ହରପ୍ପାସ୍ଥାନର ନାମ ଲେଖ ।

4. କିଏ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ ?

5. କେଉଁ ନଦୀକୂଳରେ ହରପ୍ପା ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ?

6. ସହରୀ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକ କ'ଣ ଅଟେ ?

3.2 TOWNPLANNING - ନଗର ନିର୍ମାଣ ଯୋଜନା

ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ସବୁଠାରୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସହରୀ ଲକ୍ଷଣ ଥିଲା ନଗରଯୋଜନା । କେତେକ ଆଞ୍ଚଳିକ ବୈଷମ୍ୟକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଏହି ନଗର ପରିକଳ୍ପନାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣର ସମାନତା ପରିପୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନେ ଆଧୁନିକ ସଭ୍ୟତା ତୁଳନାରେ କିଛି କମ୍ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଏକ ସୁପରିକଳ୍ପିତ ଯୋଜନାବଦ୍ଧ ନଗର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ସହର, ସଡ଼କ, କୋଠାବାଡ଼ି ଏବଂ ନର୍ଦ୍ଦମା ଇତ୍ୟାଦିରେ ସମାନତା ଦେଖାଯାଇଥିଲା । ହରପ୍ପା, ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ, କାଲିବାଙ୍ଗାନ ଇତ୍ୟାଦି ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ନଗରର ସୌଧକୁ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ସହରର କେନ୍ଦ୍ରମାନଙ୍କରେ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ପାଇଁ ଅଟ୍ଟାଳିକା ଏବଂ ନିମ୍ନ ଭାଗରେ ବାସଗୃହଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ସହରର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳରେ କେତେକ ବିରାଟ ଅଟ୍ଟାଳିକା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ସଭାଗୃହ, ନାଟ୍ୟଶାଳା, ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାସାଦ ବା ଶସ୍ୟାଗାର ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ନଗର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଶସ୍ତ ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ରାସ୍ତାମାନ ରହିଥିଲା । ସଡ଼କଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବରୁ ପଶ୍ଚିମକୁ ଓ ଉତ୍ତରରୁ ଦକ୍ଷିଣକୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ରାସ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ପରସ୍ପରକୁ ସମକୋଣରେ ଛେଦନ କରୁଥିଲେ । ଗୃହଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଗୃହର ପଛକୁ ରହିଥିଲା ।

ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ବାସଗୃହ ଗୁଡ଼ିକ ସରଳ, ସୁନ୍ଦର ଓ ରୁଚିସମ୍ପନ୍ନ ଥିଲା । ଆବଶ୍ୟକ ଅନୁସାରେ ଛୋଟ ବଡ଼ ଗୃହଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ବୈଭବଶାଳୀ ଲୋକମାନେ ଦୁଇମହଲା ବିଶିଷ୍ଟ ଏବଂ ଗରିବ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକେ ଏକ ମହଲା ଘରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ନିର୍ମାଣର ମୁଖ୍ୟାଧାର ଥିଲା ପୋଡ଼ାଇଟା । ବାସଗୃହ ଗୁଡ଼ିକର ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ସେମାନେ ଏହାର

ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ପ୍ରାଚୀର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାସଗୃହରେ କୂପ, ସ୍ନାନାଗାର, ଅଗଣା, ରୋଷେଇଘର ଏବଂ ଭଣ୍ଡାରଘର ରହିଥିଲା । ମୁକ୍ତବାୟୁ ଏବଂ ଆଲୋକ ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାସ ଗୃହରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଝରକା ଏବଂ ପ୍ରବେଶଦ୍ୱାରମାନ ରହିଥିଲା ।

ନଗରର ପରିବେଶ ଓ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଉପରେ ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ଖୁବ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ବାସଗୃହ ଏବଂ ନଗରରେ ଥିବା ଅପରିଷ୍କାର ଏବଂ ଅନୁପଯୋଗୀ ଜଳର ନିଷ୍କାସନ ପାଇଁ ବିହିତ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ମୁଖ୍ୟ ସଡ଼କର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଢାଙ୍କୁଣି ପରିବେଷ୍ଟିତ ବଡ଼ ବଡ଼ ନାଳମାନ ତିଆରି କରିଥିଲେ । ବାସଗୃହମାନଙ୍କରେ ଥିବା ଛୋଟ ଛୋଟ ନାଳୀଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟ ସଡ଼କ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ବଡ଼ ନାଳ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଫଳରେ ସମସ୍ତ ଅପରିଷ୍କାର ଜଳ ନଗର ବାହାରକୁ ନିଷ୍କାସିତ ହେଉଥିଲା ।

Fig 3.1 Great Bath of Mohenjodaro- ମହେଞ୍ଜୋଦାରର ବୃହତ୍ ସ୍ନାନାଗାର

3.3 SOMEMAJORSTRUCTURAL REMAINS OF THE HARAPPANTOWNS- ହରପ୍ପା ସହରର କେତେକ ମୁଖ୍ୟ ସୌଧ

ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଅନ୍ୟ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଥିଲା 'ବୃହତ୍ ସ୍ନାନାଗାର' । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋର ଏକ ଭଗ୍ନାବଶେଷରୁ ଏହି ବିରାଟ ସ୍ନାନାଗାର ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି । ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ଏହା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟଥିଲା । ସ୍ନାନାଗାର ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଜଳାଶୟ ଥିଲା । ଜଳାଶୟ ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ପାହାଚମାନ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା । ଜଳାଶୟ ମଧ୍ୟକୁ ଜଳ ପ୍ରବେଶ ତଥା ନିଷ୍କାସନ ପାଇଁ

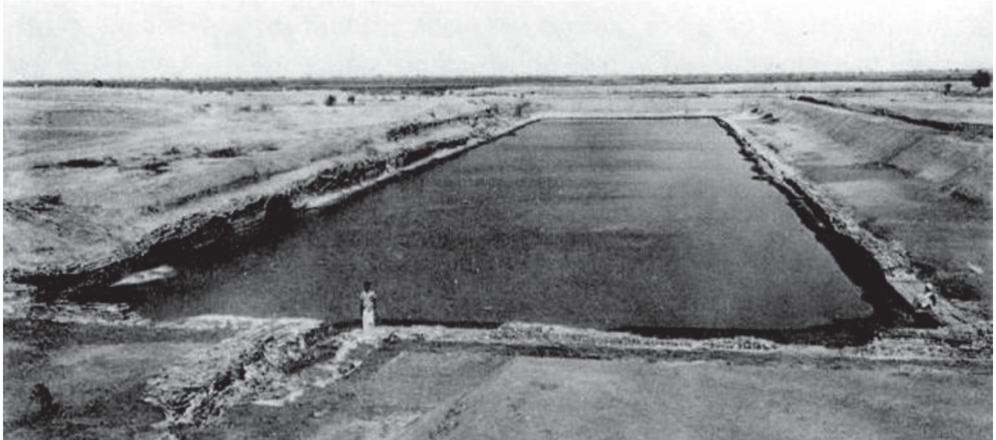

ଚିତ୍ର ୩.୨ : ଲୋଥାଲର ପୋତାଶ୍ରୟ

ଉପଯୁକ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଥିଲା । ସ୍ନାନପରେ ବସ୍ତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ ଜଳାଶୟ ନିକଟରେ ଛୋଟ ଛୋଟ କୋଠରୀମାନ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା । ବୃହତସ୍ନାନଗାରର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ କେତେକ ବିରାଟ ଅଟ୍ଟାଳିକା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଶସ୍ୟାଗାର ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ ଇଟାରେ ତିଆରି ଆୟତାକାର ଅଟ୍ଟାଳିକା ଥିଲା । ଏହିପରି ଏକ ବୃହତ୍ ଅଟ୍ଟାଳିକା ହରପ୍ପାରେ ମଧ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ବୃହତ୍ ଅଟ୍ଟାଳିକାରେ ଶସ୍ୟ କାଣ୍ଡିବା କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିଲା ବୋଲି ଏଠାରୁ ମିଳିଥିବା ଗହମ ଓ ବାର୍ଲିର ଚଷୁରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।

ଲୋଥାଲ ଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତ ଭଳି ଦେଖାଯାଉଥିବା ଏକ ଇଟା ତିଆରି ପୋତାଶ୍ରୟ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ଜଳଜାହାଜରେ ମାଲ୍ ରପ୍ତାନୀ ଓ ଆମଦାନୀ ହେଉଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଲୋଥାଲ ହରପ୍ପାର ଏକ ପ୍ରମୁଖ ବନ୍ଦର ଓ ମୁଖ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରଥିଲା । (ଚିତ୍ର 3.2)

INTEXTQUESTIONS 3.2 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. ହରପ୍ପାର ଭଗ୍ନାବଶେଷଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣତଃ କେଉଁ ଦିଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ?

____

2. ବାସଗୃହଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ କି ପ୍ରକାର ଇଟା ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା ?

____

3. 'ବୃହତ ସ୍ନାନାଗାର' କେଉଁଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା ?

____

4. ଲୋଥାଲ ଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ମୁଖ୍ୟ ସୌଧର ନାମ କ'ଣ ?

____

3.4 ECONOMIC ACTIVITIES- ଅର୍ଥନୈତିକ ଅବସ୍ଥା

(i) Agriculture- କୃଷି

ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଅଧିବାସୀ ଏକ ସ୍ୱଚ୍ଛଳ ଅର୍ଥନୈତିକ ଜୀବନ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ଅର୍ଥନୀତିକୁ ଭିତ୍ତିକରି ନଗର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଘଟିଥିଲା । ସଭ୍ୟତାର ଅର୍ଥନୈତିକ ବିକାଶରେ କୃଷି ମୁଖ୍ୟାଧାର ଥିଲା । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଶିଳ୍ପ, ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ପଶୁପାଳନ ସେମାନଙ୍କର ଅର୍ଥନୀତିକ ସମୃଦ୍ଧିରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ସିନ୍ଧୁନଦୀର ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଥିବା ଉର୍ବର ପଟୁମାଟି ଜମିଗୁଡ଼ିକରୁ ପ୍ରଚୁର ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ହେଉଥିଲା । ଲୋକ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଶସ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କଲାପରେ ବଳକା ଶସ୍ୟ ଭବିଷ୍ୟତ ପାଇଁ ଶସ୍ୟାଗାରରେ ସାଇତି ରଖୁଥିଲେ । ଏହା ସେମାନଙ୍କୁ ଅନ୍ତର୍ଦେଶୀୟ ଓ ବହିଃଦେଶୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପାଇଁ ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲା ।

କୃଷି ସହିତ ପଶୁପାଳନ ଲୋକମାନଙ୍କର ଆର୍ଥିକ ସ୍ଥିତିକୁ ସୁଦୃଢ଼ କରିଥିଲା । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଖନନ ବେଳେ ଅନେକ ଜୀବଜନ୍ତୁଙ୍କ ହାଡ଼ ଆବିଷ୍କାର କରାଯାଇଛି । ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଲୋକମାନେ ଗୋରୁ, ମଇଁଷି, ମେଣ୍ଢା ଇତ୍ୟାଦି ପାଳନ କରୁଥିଲେ । ହରପ୍ପା, ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଏବଂ ଲୋଥାଲ ଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ବୃହତ ଅଟ୍ଟାଳିକାଗୁଡ଼ିକ ଶସ୍ୟାଗାର ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । କୃଷି ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ କୃଷି ଯନ୍ତ୍ରପାତି ଉପରେ କୌଣସି ସ୍ପଷ୍ଟ ତଥ୍ୟ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କାଲିବାଙ୍ଗାନ୍ ଠାରେ ଥିବା ଲଙ୍ଗଳରେଖା ସୂଚାଇ ଦିଏ ଯେ ସେଠାରେ ଲଙ୍ଗଳ ସାହାଯ୍ୟରେ

କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଉଥିଲା । ହରିୟାଣାର ହିସାର ଜିଲ୍ଲାରେ ଥିବା ବନୱାଲି ନାମକ ସ୍ଥାନରୁ ଏକ ମୃତ୍ତିକା ନିର୍ମିତ ଲଙ୍ଗଳ ମିଳିଅଛି । ଚାଷ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଜଳସେଚନ ପାଇଁ ସେମାନେ ସିନ୍ଧୁନଦୀର ଜଳକୁ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଆବଶ୍ୟକସ୍ଥଳେ ଏଥିପାଇଁ କୁଅଗୁଡ଼ିକ ମଧ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ।

ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ମୁଖ୍ୟ ଶସ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ଗହମ, ଧାନ, ଯବ, ତୁଳା, ରାଶି ଇତ୍ୟାଦି । ଲୋଥାଲ ଏବଂ ରଙ୍ଗପୁରରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ମୃତ୍ତିକାପାତ୍ରରେ ଖୋଦିତ ଧାନର ଚିତ୍ରକୁ ଆଧାର କରି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ ଧାନ ଚାଷ କରାଯାଉଥିଲା । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋରେ ମିଳିଥିବା କାର୍ପାସ ବସ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣ କରେ ଯେ ସେ ସମୟରେ କପାଚାଷ କରାଯାଉଥିଲା ।

(ii) INDUSTRIES AND CRAFTS - ଶିଳ୍ପ ଓ କାରିଗରୀ

ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ କେବଳ ଲୁହାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଧାତୁର ବ୍ୟବହାର ଜାଣିଥିଲେ । ସେମାନେ ସୁନା, ରୁପା, ତମ୍ବା, ଟିଣ, ବ୍ରୋଞ୍ଜ ଓ ସୀସା ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଧାତୁ ନିର୍ମିତ ହାର, ବାଜୁବନ୍ଧ, ବଳା ଓ ଛୁଞ୍ଚି ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ରୌପ୍ୟ ନିର୍ମିତ ଅଳଙ୍କାର ଓ ବାସନ କୁସନ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ତାମ୍ର ଧାତୁ ନିର୍ମିତ ଅନେକ ହାତ ହତିଆର ଓ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ସାଧାରଣ ହାତ ହତିଆର ମଧରେ ଦାଆ, ଛୁରୀ, କ୍ଷୁର, ଛୁଞ୍ଚି, ଧନୁଶର, କୁରାଢ଼ୀ, ବର୍ଚ୍ଛା, କଟୁରୀ ଓ ଢାଲ ଇତ୍ୟାଦି ସେମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସାଧାରଣ ଭାବରେ ପଥରର ହାତ ହତିଆର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା । ରାଜସ୍ଥାନର କ୍ଷେତ୍ରୀ ଠାରେ ଥିବା ତମ୍ବାଖଣିରୁ ତମ୍ବା ଆମଦାନି କରାଯାଉଥିଲା । ହିମାଳୟରୁ ପ୍ରବାହିତ ନଦୀ ଶଯ୍ୟାଗୁଡ଼ିକରୁ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରୁ ସୁନା ଧାତୁ ମିଳୁଥିଲା ବେଳେ ମେସୋପୋଟାମିଆରୁ ରୁପା ଆମଦାନି କରାଯାଉଥିଲା । ବ୍ରୋଞ୍ଜ ଧାତୁର ସ୍ୱଳ୍ପ ବ୍ୟବହାରର ନମୁନା ମିଳେ । ଏହାର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ 'ବ୍ରୋଞ୍ଜ ନର୍ତ୍ତକୀ'ରୁ ହିଁ ମିଳିଥାଏ (ଚିତ୍ର ୩.୩) । ଏହା ଏକ ନଗ୍ନ ମହିଳା ମୂର୍ତ୍ତି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ ଅଣ୍ଟା ପାଖରେ ରହିଥିଲା ବେଳେ ବାମହସ୍ତ ନୃତ୍ୟ କରିବା ଢଙ୍ଗରେ ଝୁଲିକରି ରହିଛି । ସେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ବଳା ବା ଖଡ଼ୁ ବାନ୍ଧିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ମାଳି ନିର୍ମାଣ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଶିଳ୍ପଥିଲା । ସେମାନେ ଇଷତ ସ୍ୱଚ୍ଛ ପଥର (agate), ଲାଲରଙ୍ଗରପଥର (carnelian), ଧୂସର ଚୂର୍ଣ୍ଣକ ପଥରରେ (steatite) ମାଳି ତିଆରି କରି ହାରନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ । ଏହିପରି ସୂଚନା ଚାହ୍ନୁଦାରୋର ନିର୍ମାଣଶାଳାରୁ ମିଳିଥାଏ । ଚାହ୍ନୁଦାରୋ ଓ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋରୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରସ୍ତର ମାଳି ହସ୍ତଗତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ରୌପ୍ୟ ମାଳି ମଧ ମିଳିଅଛି ।

ଚିତ୍ର ୩.୩: ମହେଞ୍ଜୋଦାରର 'ବ୍ରୋଞ୍ଜନର୍ତ୍ତକୀ'

ଏହି ମାଳିଗୁଡ଼ିକରେ ହାତୀଦାନ୍ତ ଖଚିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନେ ଶିଳ୍ପକଳା ଏବଂ କାରିଗରୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥିଲେ ।

ହରପ୍ପାର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ପଥର, ତମ୍ବା ଓ ବ୍ରୋଞ୍ଜ ଆଦି ଧାତୁରେ ବିଭିନ୍ନ ପାତ୍ର, ମନୁଷ୍ୟ ଓ ପଶୁପକ୍ଷୀ ନିର୍ମାଣ କରି ଉତ୍କର୍ଷତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ସେଥିରୁ ପ୍ରଧାନ ନମୁନା ହେଉଛି ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଦାଢ଼ୀ ରଖିଥିବା ଏକ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି (ଛବି ୩.୪) । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ଆଖିଦୁଇଟି ଅର୍ଦ୍ଧ ମୁଦ୍ରିତ ଥିଲା । ସେ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ବାମ କାନ୍ଧର ଉପରକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମକାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ବସ୍ତ୍ର ଆଚ୍ଛାଦିତ ହୋଇଥିଲା । କେତେକ ବିଶେଷଜ୍ଞମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି ସମ୍ଭବତଃ ଜଣେ ଧର୍ମଯାଜକଙ୍କର ଥିଲା ।

ହରପ୍ପାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଅସଂଖ୍ୟ ପୁରୁଷ ଓ ନାରୀମାନଙ୍କର ଟେରାକୋଟାରେ ନିର୍ମିତ ମୂର୍ତ୍ତି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି (ଚିତ୍ର ୩.୫) । ନାରୀମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଥିବାରୁ ସେ ସମୟରେ ମାତୃଶକ୍ତିର ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ମାଙ୍କଡ଼, କୁକୁର, ଗୋରୁଗାଈ, କୁଜ ଥିବା ଏବଂ କୁଜ ନଥିବା ଷଣ୍ଢମାନଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଟେରାକୋଟାରେ ନିର୍ମିତ ଚକଲଗା ଗାଡ଼ିଥିଲା ସବୁଠାରୁ ଆକର୍ଷଣୀୟ ପ୍ରତିକୃତି ।

ଚିତ୍ର ୩.୪ : ଦାଢ଼ି ରଖିଥିବା ମଣିଷର ପ୍ରସ୍ତର କଳାକୃତି

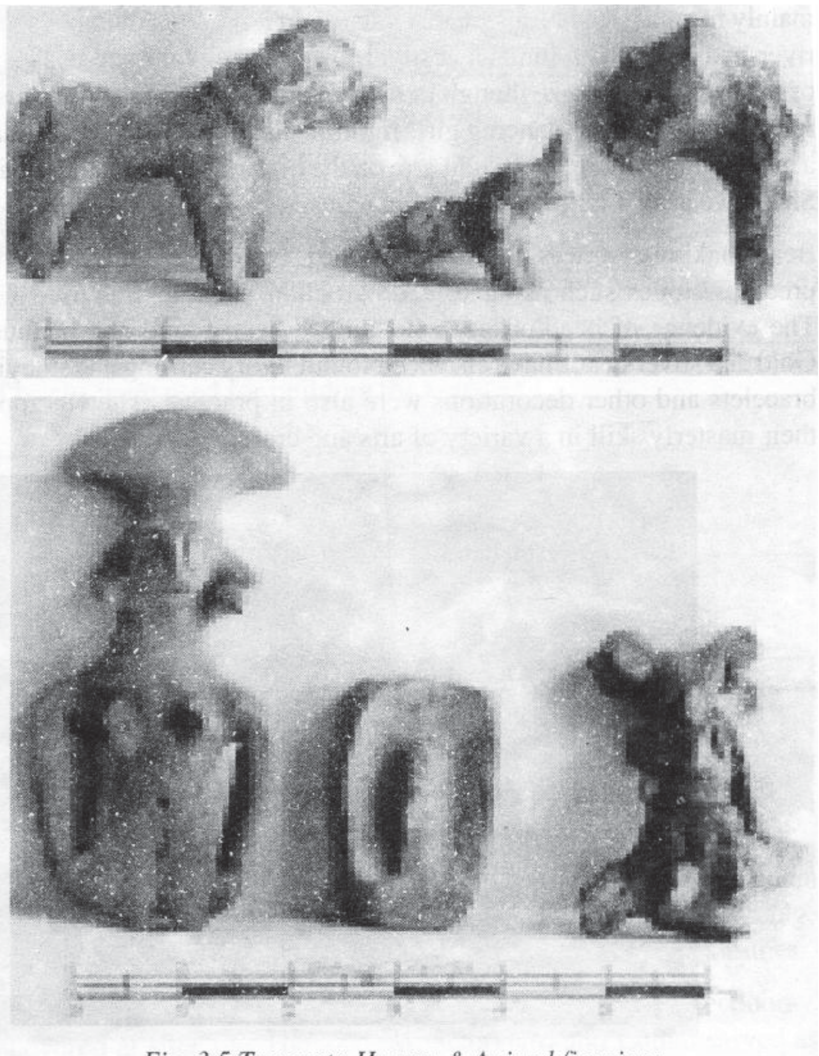
Fig. 3.5 Terracota Human & Animal figurines
ଚିତ୍ର ୩.୫ : ଟେରାକୋଟାରେ ନିର୍ମିତ ମଣିଷ ଓ ପଶୁମାନଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି

ଟିପ୍ପଣୀ

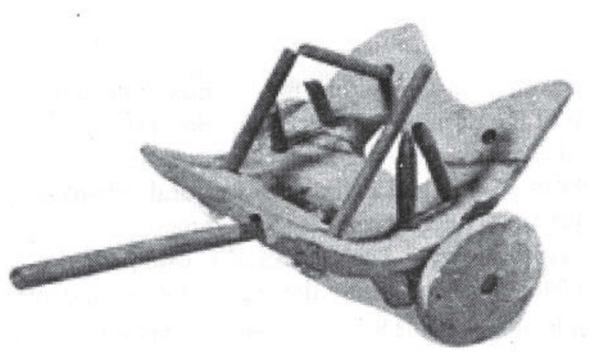

ଚିତ୍ର ୩.୬: କାଳିବାଙ୍ଗନର ଟେରାକୋଟା ନିର୍ମିତ ଶଗଡ଼

ମୃତ୍ତିକା ପାତ୍ର ନିର୍ମାଣ ଥିଲା ହରପ୍ପା କଳାର ଅନ୍ୟଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଚକଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ଏଥିରେ ନାଲିରଙ୍ଗର ପ୍ରଲେପ ଦିଆଯାଇ କଳାରଙ୍ଗରେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଉଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକର ଗଠନ ଓ ଆକାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ହାଣ୍ଡି, ପାନପତ୍ର, ପ୍ଲେଟ୍, ସୁରେଇ, ଥାଳୀ, ଛିଦ୍ରଯୁକ୍ତ ଜାର୍, ଏବଂ କୁମ୍ଭ ପ୍ରଭୃତି ମାଟିପାତ୍ର ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ସେମାନେ ଥିଲେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ଏହି ପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଦେହରେ ପାନିଆ, ଦାନ୍ତ, ଲତା, ପତ୍ର, କଉଡ଼ି ଏବଂ କ୍ଷୁଦ୍ରଗୋଲକ ଆଦି ଚିତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । ଗୋଲକ ଓ ବର୍ଗକ୍ଷେତ୍ର ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ, ପାଞ୍ଚ ବା ଛଅ ଧାଡ଼ି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଟିପାତ୍ର ଦେହରେ ଚିତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା ।

ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ଖୋଦିତ ମୋହର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଦୁଇହଜାରରୁ ଅଧିକ ମୋହର ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ମୋହରଗୁଡ଼ିକ ଚାରିକୋଣିଆ ଥିଲା ଏବଂ (Steatite) ଧୂସର ଚୂର୍ଣ୍ଣକ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ମୋହରଗୁଡ଼ିକରେ ବିଭିନ୍ନ ପଶୁମାନଙ୍କର ଛବି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଯାଗାରେ ଘୋଡ଼ାର ଛବି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନାହିଁ । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ କେତେକ ବିଶେଷଜ୍ଞ ସେତେବେଳେ ଘୋଡ଼ାର ବ୍ୟବହାରକୁ ଖଣ୍ଡନ କରିଛନ୍ତି । ଆଉ କେତେକ ଚିହ୍ନ ହରପ୍ପା ଲିପିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଅଦ୍ୟାବଧି ଏହି

ଚିତ୍ର ୩.୭: ପଶୁପତି ମୋହର

ଲିପିର ପାଠୋଦ୍ଧାର ହୋଇପାରିନାହିଁ । ଏହି ମୋହର ଗୁଡ଼ିକ ମଧରୁ ଗୋଟିକରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି ଧାନରତ ଏକ ପୁରୁଷ ଦେବତାଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି । ଏହି ଦେବତା ଖୋଲା ଦେହରେ ହାର ଓ ଶଙ୍ଖା ପିନ୍ଧିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ରହିଛି ମଇଁଷି ଶିଙ୍ଗ ପରି ଦୁଇଟି ଶିଙ୍ଗ । ହସ୍ତୀ, ବ୍ୟାଘ୍ର, ଗଣ୍ଡାର ଓ ମଇଁଷି ପରି ଚାରିଗୋଟି ହିଂସ୍ର ଜନ୍ତୁ ମୂର୍ତ୍ତି ପାଖରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଦେବତାଙ୍କ ମୁଖ ବ୍ୟାଘ୍ରପରି ହିଂସ୍ର । ମୁଣ୍ଡର ବାମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଦୁଇଗୋଟି ଆବୁ । ଏହା ସେହି ଦେବତାଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ମୁଖ ବୋଲି ଧରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଦେବତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଇଛି 'ପଶୁପତି' ବା ପଶୁମାନଙ୍କର ରାଜା । କିନ୍ତୁ ଆଉ କେତେକ ବିଶେଷଜ୍ଞ ଏହି ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି ।

(iii) TRADE - ବାଣିଜ୍ୟ

ହରପ୍ପା ସହରୀ ଅର୍ଥନୈତିକ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଲକ୍ଷଣ ଥିଲା ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଆନ୍ତର୍ବାଣିଜ୍ୟ ଏବଂ ବର୍ହିଃବାଣିଜ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ । ହରପ୍ପା ନଗର ଅଧିବାସୀ ସେମାନଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଖାଦ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ପାଇଁ ନିକଟସ୍ଥ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲେ । ଫଳରେ ସହର ଓ ଗ୍ରାମ ମଧରେ ଗୋଟିଏ ସମ୍ପର୍କ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ସେହିପରି ହରପ୍ପା ନଗରର ଶିଳ୍ପୀ ଓ କାରିଗରମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ବିକ୍ରିକରିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର ବଜାର ଉପରେ ନିର୍ଭର କଲେ । ଫଳରେ ସହର ଓ ନଗର ମଧରେ ସମ୍ପର୍କ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ହରପ୍ପାର ବଣିକମାନେ ବିଦେଶ ସହିତ, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ମେସୋପୋଟାମିଆର ସହିତ ବାଣିଜ୍ୟିକ ସମ୍ପର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ବିଦେଶରେ ଚାହିଦା ଥିବା ହରପ୍ପା ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ସେମାନେ ରପ୍ତାନୀ କଲେ ।

ଲକ୍ଷ କରିବା କଥା ଯେ ଶିଳ୍ପୀ ଓ କାରୀଗରମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଦ୍ରବ୍ୟ ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଧାତୁ ଓ ମୂଲ୍ୟବାନ ପଥର ଆବଶ୍ୟକ କରୁଥିଲେ । ଏଗୁଡ଼ିକ ନିକଟରେ ମିଳୁ ନଥିବାରୁ ସେମାନେ ଏହାକୁ ବାହାର ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆମଦାନୀ କରୁଥିଲେ । ଏହି କଞ୍ଚାମାଲ ଗୁଡ଼ିକ ନଗର ଠାରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ମିଳୁଥିଲା । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ ନିଶ୍ଚିତରୂପେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିନିମୟ ମାଧମ ଯୋଗୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଆମଦାନୀ କରାଯାଉଥିଲା । ରାଜସ୍ଥାନର କ୍ଷେତ୍ରୀଠାରେ ତାମ୍ରଖଣି ରହିଥିଲା । ସଂଭବତଃ ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ତାମ୍ର ଆମଦାନୀ କରୁଥିଲେ । କର୍ଣ୍ଣାଟକର କୋଲାର ସୁନାଖଣି ଏବଂ ହିମାଳୟରୁ ବାହାରିଥିବା ନଦୀଗୁଡ଼ିକରୁ ସେମାନେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଆମଦାନୀ କରୁଥିଲେ । ରାଜସ୍ଥାନର ଜ୍ୱାର ଖଣି ରୌପ୍ୟ ଧାତୁ ପାଇଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧଥିଲା । ହରପ୍ପା ଦ୍ରବ୍ୟର ବିନିମୟରେ ମେସୋପଟାମିଆରୁ ରୌପ୍ୟ ମଧ ଆମଦାନୀ କରାଯାଉଥିଲା ।

ମାଳି ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ ମୂଲ୍ୟବାନ ପ୍ରସ୍ତରଗୁଡ଼ିକ ମଧରୁ ଘନନୀଳ ପଥର ବା (Lapis-Lazuli) ଆଫଗାନିସ୍ଥାନର ଉତ୍ତରକୋଣରେ ଅବସ୍ଥିତ ବଦଖସାନ୍ ଖଣିରୁ ମିଳୁଥିଲା । ସବୁଜ ଲୋହିତ ପଥର ବା (Turquoise) ଏବଂ ମଣିବ (Jada) ମଧ ଏସିଆରୁ ଆମଦାନୀ କରାଯାଉଥିଲା । ଇଷତ ସ୍ୱଚ୍ଛ ପଥର ବା (agate), ଲାଲରଙ୍ଗର ପଥର ବା (carnelion) ଏବଂ ମୂଲ୍ୟବାନ ସୁନ୍ଦର ଖଣିଜ ପଥର ବା (Chlacedony) ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରୁ ଆମଦାନୀ କରାଯାଉଥିଲା । ସମୁଦ୍ର ସାମୁକାଗୁଡ଼ିକ ଗୁଜୁରାଟ ଏବଂ ନିକଟସ୍ଥ ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରୁ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଉଥିଲା । ମୂଲ୍ୟବାନ କାଠ ଗଣ୍ଡି ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜଙ୍ଗଲିଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଜାମ୍ମୁରୁ ଆମଦାନୀ କରାଯାଉଥିଲା ।

ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନେ ନିଜକୁ ମେସୋପୋଟାମିଆର ସହିତ ବର୍ହିଃବାଣିଜ୍ୟରେ ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ । ଏହି ବାଣିଜ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ଓମାନ, ବାହାରିନ୍ ଏବଂ ପାରସ୍ୟ ଉପସାଗର ମଧ ଦେଇ ହେଉଥିଲା । ଏହି ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରୁ ମିଳିଥିବା ମାଳି, ମୋହର, ପଶାକାଠି ଇତ୍ୟାଦି ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହେଲାପରେ ମେସୋପୋଟାମିଆର ସହିତ ହରପ୍ପାର ବାଣିଜ୍ୟିକ ସମ୍ପର୍କ ଥିଲାବୋଲି ସ୍ଥିର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ପଶ୍ଚିମ ଏସିଆ ମୁଖ୍ୟତଃ ପାରସ୍ୟ ଦେଶର ଏକ

ମୋହର ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଲୋଥାଲ ଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି । ସୁସା ଏବଂ ଉର ପ୍ରଭୃତି ମେସୋପୋଟାମିଆର ନଗରରାଜ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଦୁଇ ଡଜନ୍ ହରପ୍ପାସିଲ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ମୋହର ବ୍ୟତୀରେକ ମୃତ୍ତିକା ପାତ୍ର, ଖୋଦିତ ଲାଲରଙ୍ଗ ପଥରର ମାଳି ଏବଂ ପଶାକାଠି ଇତ୍ୟାଦି ସେଠାରୁ ମିଳିଅଛି ।

ମେସୋପୋଟାମିଆରୁ ଆବିଷ୍କୃତ କେତେକ ଶିଳାଲେଖ ହରପ୍ପା ଓ ମେସୋପୋଟାମିଆ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବାଣିଜ୍ୟିକ ସମ୍ପର୍କ ଉପରେ ବହୁମୂଲ୍ୟବାନ ତଥ୍ୟ ଯୋଗାଇଥାଏ । ଏହି ଶୀଳାଲେଖ ଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁଯାୟୀ ମେସୋପୋଟାମିଆର ତିନିଗୋଟି ସ୍ଥାନ ସହିତ ବାଣିଜ୍ୟିକ ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା । ସେହି ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକର ନାମ ହେଲା ଦିଲମନ୍, ମାଗନ୍ ଏବଂ ମେଲୁହା । ଐତିହାସିକମାନେ ମେଲୁହାକୁ ହରପ୍ପା ସହିତ, ମାଗନକୁ ମକରାନ୍ ଉପକୂଳ ସହିତ ଏବଂ ଦିଲମନକୁ ବାହାରିନ୍ ସହିତ ଚିହ୍ନଟ କରିଛନ୍ତି । ବିଶେଷଜ୍ଞମାନେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଯେ ମେସୋପଟାମିଆ ତାମ୍ର, ଲାଲରଙ୍ଗର ପଥର, ଘନ ନିଳରଙ୍ଗ ପଥର, ହାତୀଦାନ୍ତ, ଶାମୁକା, ମୁକ୍ତା ଏବଂ ଶିଶୁକାଠ ମେଲୁହାରୁ ଆମଦାନୀ କରୁଥିଲେ । ସେହିପରି ମେସୋପୋଟାମିଆରୁ ହରପ୍ପାକୁ ରପ୍ତାନୀ ହେଉଥିବା ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ପୋଷାକ, ଉଲ୍, ସୁଗନ୍ଧିତ ଦ୍ରବ୍ୟ, ଚମଡ଼ା ତିଆରି ଦ୍ରବ୍ୟ ଏବଂ ରୁପା । ରୁପାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ଚିହ୍ନ ଆମ୍ଭେ ଧ୍ୱଂସାବଶେଷରୁ ପାଉନାହିଁ ।

INTEXT QUESTIONS 3.3 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. କୃଷି ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କେଉଁ ଅର୍ଥନୈତିକ କାର୍ଯ୍ୟ ହରପ୍ପାରେ ଚାଲିଥିଲା ?

____

2. ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀଙ୍କର ମୁଖ୍ୟଖାଦ୍ୟ କ'ଣ ଥିଲା ?

____

3. ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର କେଉଁଦୁଇଟି ସ୍ଥାନରେ ଧାନଚାଷର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଥାଏ ?

____

4. ବ୍ରୋଞ୍ଜ ନର୍ତ୍ତକୀ ମୂର୍ତ୍ତି କେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ମିଳିଥିଲା ?

____

5. ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଦୁଇଟି ମୁଖ୍ୟ ହସ୍ତଶିଳ୍ପର ନାମ ଲେଖ ।

____

6. ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ କେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ତ୍ରାମ୍ର ଧାତୁ ଆମଦାନି କରୁଥିଲେ ?

____

3.5 SOCIAL DIFFERENTIATION- ସାମାଜିକ ବିଭେଦୀକରଣ

ହରପ୍ପା ସମାଜ ଥିଲା ମାତୃକୈନ୍ଦ୍ରୀକ ସମାଜ । ପଞ୍ଜାବ ଏବଂ ସିନ୍ଧୁ ଅଞ୍ଚଳରୁ ମିଳିଥିବା ଅସଂଖ୍ୟ ମୃତ୍ତିକା ନିର୍ମିତ ନାରୀମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ମାତୃଶକ୍ତି ପୂଜା, ସେଠାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲୋକପ୍ରିୟ ଥିଲା । ହରପ୍ପା ଲିପିର ଅଦ୍ୟାବଧି ପଠୋଦ୍ଧାର ହୋଇନାହିଁ । ମିଳିଥିବା ସୀମିତ ତଥ୍ୟକୁ ଆଧାର କରି ଏହି ବିଷୟରେ ଆମକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ହରପ୍ପା ସମାଜ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବୃତ୍ତିର ଅଧିବାସୀଙ୍କୁ ନେଇ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ ପୁରୋହିତ, ଯୋଦ୍ଧା, କୃଷକ, ବଣିକ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଶିଳ୍ପ । ହରପ୍ପା ଏବଂ ଲୋଥାଲ୍‌ରୁ ଆବିଷ୍କୃତ

ଟିପ୍ପଣୀ

ବାସଗୃହଗୁଡ଼ିକର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ଅନୁସାରେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଗର ଲୋକ ଅଲଗା ଅଲଗା ବାସଗୃହରେ ରହୁଥିଲେ । ହରପ୍ପାରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଶସ୍ୟାଗାର ନିକଟରେ ଶ୍ରମିକମାନଙ୍କର ବାସଗୃହ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି । ସେହିପରି ଲୋଥାଲ୍‌ରେ ତାମ୍ରକାରିଗର, ମାଳି କାରିଗରମାନଙ୍କ ବାସଗୃହ ସମେତ କର୍ମଶାଳା ମଧ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ଆମେ କହିପାରିବା ଯେ ଧନୀଲୋକମାନେ ବଡ଼ ବଡ଼ ବାସଗୃହରେ ରହୁଥିଲା ବେଳେ ଗରିବ ବା ଶ୍ରମିକ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକ ଛୋଟ ଛୋଟ ବାସଗୃହରେ ରହୁଥିଲେ ।

ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ପୋଷାକ ପରିଚ୍ଛଦ ଉପରେ ଟେରାକୋଟା ମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ ଖୋଦିତ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଆଧାରକରି ଆମର ଧାରଣା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ପୁରୁଷମାନେ ଖଣ୍ଡିଏ ବସ୍ତ୍ରରେ କଟିବନ୍ଧର ତଳ ଭାଗ ଆବୃତ୍ତ ରଖୁଥିଲେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଖଣ୍ଡିକରେ ବାମସ୍କନ୍ଧରୁ ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ ତଳଦେଇ ଶରୀରର ଉପରିଭାଗକୁ ଘୋଡ଼ାଇ ରଖୁଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନେ ଛୋଟ କୁର୍ତ୍ତା ପରିଧାନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ କାର୍ପାସ୍ ଓ ପଶମ ବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋରୁ ଖଣ୍ଡିଏ ହସ୍ତବୁଣା ଲୁଗା ମିଳିଅଛି । ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଆବିଷ୍କୃତ ଡାକୁଡ଼ି ଏବଂ ଛୁଞ୍ଚି ପ୍ରମାଣ କରେ ଯେ ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ସୂତା କାଟୁଥିଲେ ଏବଂ ଲୁଗା ବୁଣୁଥିଲେ ।

ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ନିଜକୁ ସୁସଜ୍ଜିତ କରିବାକୁ ଭଲ ପାଉଥିଲେ । ବେଶଭୂଷା ପ୍ରତି ନାରୀମାନେ ଅଧିକ ଯତ୍ନଶୀଳ ଥିଲେ । ପୁରୁଷମାନେ ପ୍ରସାଧନ ସାମଗ୍ରୀ ଉପରେ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଥିଲେ । ନାରୀମାନେ ପଙ୍ଖା ଆକୃତିର କେଶ ସଜାଉଥିଲେ । ଉଭୟ ପୁରୁଷ ଓ ନାରୀ ଲମ୍ବା କେଶ ରଖୁଥିଲେ । ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ଉଭୟ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରିୟ ଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ହାର, ମୁଦି, ଅଣ୍ଟାସୂତା, ବାଜୁବନ୍ଧ, ବଳା ଓ କାନଫୁଲ ଇତ୍ୟାଦି । ଧନୀଲୋକମାନେ ସୁନା, ରୁପା, ହାତୀଦାନ୍ତ ଓ ବହୁମୂଲ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଅଳଙ୍କାର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲା ବେଳେ ସାଧାରଣ ଲୋକ ତମ୍ବା, ଅସ୍ଥି, ଶଙ୍ଖ, ପୋହଳା ଓ ମୃତ୍ତିକା ନିର୍ମିତ ଅଳଙ୍କାର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ।

INTEXT QUESTIONS 3.4 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. ହରପ୍ପା ସମାଜ ଥିଲା ____________ ସମାଜ ।

2. କେଉଁଠାରୁ ଶ୍ରମିକମାନଙ୍କର ବାସଗୃହ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା ?

   ____

3. ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନେ କି ପ୍ରକାର ବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ?

   ____

ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଖନନରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ବହୁମୋହର, ବ୍ରୋଞ୍ଜମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ ମାଟି ନିର୍ମିତ ମୂର୍ତ୍ତି ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଧର୍ମଧାରଣା ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରିଥାଏ । ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଧର୍ମକୁ 'Animism' ବା ପ୍ରାକୃତିକ ବସ୍ତୁର ପୂଜା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । (ଚିତ୍ର ୩.୬) ହରପ୍ପାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଅସଂଖ୍ୟ ମାଟିନିର୍ମିତ ନାରୀମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରମାଣ କରେ ଯେ ସେମାନେ ମାତୃଶକ୍ତିର ଉପାସକ ଥିଲେ । (ଚିତ୍ର ୩.୯) ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମଧରୁ ଅଧିକାଂଶ କଟୀବନ୍ଧ, ହାର ଓ ଶାଢ଼ି ପରିଧାନ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନେ ମଧ ପଙ୍ଖାକୃତିର କେଶ ବିନ୍ୟାସ କରିଥିଲେ । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସେହିମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଛୋଟ ଶିଶୁଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଆଉ ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ନାରୀର ଗର୍ଭାଶୟ ମଧରୁ ଏକ ବୃକ୍ଷ ଜାତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ନାରୀ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ପୃଥିବୀ ଦେବୀ ରୂପେ ପୂଜାପାଉଥିଲେ । ଅନେକ ବିଦ୍ୱାନ ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନେ 'ଲିଙ୍ଗ-ଯୋନି'ର ଉପାସକ ଥିଲେ ବୋଲି ମତଦେଇଛନ୍ତି ।

ଟିପ୍ପଣୀ

ପଶୁପତି ବା ଆଦ୍ୟ-ଶିବ ଥିଲେ ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ଆରାଧ ଦେବତା । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ତଥା ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ମିଳିଥିବା ମୋହରଗୁଡ଼ିକରୁ ମଇଁଷି ଶିଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ମସ୍ତକ ଆଭରଣରେ ଭୂଷିତ ଧ୍ୟାନମୁଦ୍ରାରେ ଉପବେଶନ କରିଥିବା ଏକ ପୁରୁଷ ମୂର୍ତ୍ତିର ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ସେ ପଶୁମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ପଶୁମାନେ ହେଲେ ହସ୍ତୀ, ବ୍ୟାଘ୍ର, ଛାଗଳ ଏବଂ ହରିଣ । ଏହି ଯୋଗାରୂଢ଼ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ସାଧାରଣତଃ ଆଦ୍ୟ ଶିବ ରୂପେ ଐତିହାସିକମାନେ ଚିହ୍ନିତ କରିଥାନ୍ତି । ଶିବଙ୍କୁ 'ଜନ୍ତୁମାନଙ୍କର ନାଥ' ବା 'ପଶୁପତି' ରୂପେ ମଧ ଅଭିହିତ କରାଯାଏ । ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାରୁ ମିଳିଥିବା ସିଲ୍‌ଗୁଡ଼ିକରେ ବୃଷଭ ଚିତ୍ର ଥିବାରୁ ଏହି ସଭ୍ୟତାର ଅଧିବାସୀମାନେ ଶିବପୂଜା କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଲିଙ୍ଗ ଆକୃତିର ପଥର ମିଳିଅଛି । ତେଣୁ ଶିବଙ୍କୁ ଲିଙ୍ଗରୂପେ ଆବାହନ କରିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଭାରତର ଏହି ସଭ୍ୟତାରୁ ମିଳିଥାଏ । ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ବୃକ୍ଷ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ବୃକ୍ଷ ମଧରେ ଏକ ଆଧାତ୍ମିକ ଶକ୍ତି ଥିବାର କଳ୍ପନା କରି ସେମାନେ ଏହାକୁ ଆରଧନା କରୁଥିଲେ । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଠାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଏକ ସିଲ୍‌ରେ ଗୋଟିଏ ଅଶ୍ୱତ୍‌ଥ ବୃକ୍ଷର ଦୁଇ ଶାଖା ମଧରେ ଜଣେ ଦେବତା ବିଦ୍ୟମାନ । ଏକ ମଣିଷ ମୁଣ୍ଡିଆ ଛେଳି ସେହି ଉତ୍ସବକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଛି । ଏକ ଧାଡ଼ିରେ ଅଛନ୍ତି ସାତୋଟି ମାନବ ଆକୃତିର ମୂର୍ତ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ରହିଛି ଲମ୍ବାକେଶ । ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନେ ଧର୍ମଯାଜିକା ଅଟନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ଲିମ୍ବଗଛ ପୂଜାପାଉଥିବାର କେତେକ ଐତିହାସିକ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ।

କାଲିବାଙ୍ଗାନ୍, ଲୋଥାଲ ଓ ବନୱାଲୀ ଠାରୁ ଅନେକ ଅଗ୍ନି କୁଣ୍ଡ ଆବିଷ୍କାର କରାଯାଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଯଜ୍ଞବେଦୀ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । ତେଣୁ ସେ କାଳରେ ଲୋକ ଅଗ୍ନିର ଉପାସନା କରୁଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସିନ୍ଧୁସଭ୍ୟତାର ଅଧିବାସୀମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପାସନା କରୁଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସିଲ୍‌ରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ସ୍ୱସ୍ତିକ ଏବଂ ଚକ୍ରଚିହ୍ନରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟପୂଜା ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ମିଳେ ।

ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀମାନେ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଜୀବନ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ଶ୍ମଶାନରେ ଶବଗୁଡ଼ିକୁ ଉତ୍ତର-ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ କବର ମଧରେ ରଖାଯାଉଥିଲା । କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶବପାଖରେ ମୃତପାତ୍ର ଓ ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଳଙ୍କାରମାନ ରଖାଯାଇଥିଲା । ଲୋଥାଲ ଠାରେ ଉଭୟ ପତି ଓ ପତ୍ନୀଙ୍କୁ ଏକତ୍ର କବର ଦିଆଯାଇଥିଲା । କାଲିବାଙ୍ଗାନ୍‌ରୁ ଅସ୍ଥି ସହିତ ଭସ୍ମପାତ୍ର ଆବିଷ୍କାର କରାଯାଇଛି ।

ଚିତ୍ର ୩.୮ : ମହେଞ୍ଜୋଦାର ଠାରେ ଥିବା ଅଶ୍ୱତ୍ଥ ବୃକ୍ଷରେଥିବା ସଂକେତ

ଚିତ୍ର ୩.୯ : ମହେଞ୍ଜୋଦାରର ମାତୃଦେବୀ

ଚିତ୍ର ୩.୧୦: ମହେଞ୍ଜୋଦାରରୁ ଲୁକ୍ଜଥିବା ଷଣ୍ଢର ମୋହର

INTEXT QUESTIONS 3.5 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. 'ପଶୁପତି' ମୋହରଟି କେଉଁଠାରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି ?

____

2. ହରପ୍ପା ମୋହରରେ କେଉଁ ବୃକ୍ଷ ମୁଖ୍ୟତଃ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି ?

____

3. ଅଗ୍ନି ଉପାସନାର ପ୍ରମାଣ କିଛି ଅଛିକି ? ଯଦି ଅଛି ଏହା କେଉଁଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ?

____

4. କେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ଯୁଗ୍ମ କବରର କଙ୍କାଳ ମିଳିଅଛି ?

____

3.9 THE SCRIPT - ଲିପି

ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ଲେଖାପଢ଼ା ଜାଣିଥିଲେ । ହରପ୍ପାର ମୋହରଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ଚିହ୍ନରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ।ଆଧୁନିକ ବିଶେଷଜ୍ଞଙ୍କ ମତରେ ହରପ୍ପା ଲିପିରେ ୪୦୦ଟି ସଙ୍କେତ ରହିଛି ।ଏଗୁଡ଼ିକ ଡାହାଣରୁ ବାମକୁ ଲେଖାଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଅଦ୍ୟବଧି ସେହି ହରପ୍ପା ଲିପିର ପାଠୋଦ୍ଧାର କରାଯାଇପାରିନାହିଁ । ଏ ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଏ ଯେ ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ସେମାନଙ୍କର ମନର ଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରୁଥିଲେ ।ସେମାନେ କେଉଁ ପ୍ରକାର ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ସେ ବିଷୟରେ ଆମେ ଅଜ୍ଞ । କିନ୍ତୁ ବିଶେଷଜ୍ଞମାନଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ 'ବ୍ରାହି' 'Brahui' ନାମକ ଏକ ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଯାହାକି ବର୍ତ୍ତମାନ ପାକିସ୍ତାନର 'ବାଲୁଚି' ମାନଙ୍କର ଭାଷା ଅଟେ । ହୁଏତ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଗବେଷଣା ଭବିଷ୍ୟତରେ ଏହି ଲିପିର ପାଠୋଦ୍ଧାର କରିବ ।

3.10 DECLINE OF THE HARAPPAN CIVILZATION- ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ବିଲୟ

ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୯୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ହୋଇଥିଲା ।ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୯୦୦ ପରେ ଏହି ସଭ୍ୟତାର କ୍ରମ ବିଲୟ ଘଟିଲା । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୁଖ୍ୟ ସହର ଧ୍ୱଂସାଭିମୁଖୀ ହେଲା । ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୪୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବିଲୟ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଜାରି ରହିଲା । ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅବସ୍ଥାରେ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ୮୫ ହେକ୍ଟର ଅଞ୍ଚଳରେ ବିକାଶ କରିଥିଲା ବେଳେ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୪୦୦ ବେଳକୁ ମାତ୍ର ୩ ହେକ୍ଟର ଜମି ଉପରେ ଏହାର ବସତିଗୁଡ଼ିକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥିଲା ।ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଶେଷ ବେଳକୁ ଅସଂଖ୍ୟ ନୂଆ ନୂଆ ବସତି ଗୁଜୁରାଟ, ପୂର୍ବପଞ୍ଜାବ, ହରିୟାଣା, ଦୋଆବର ଉପର ଅଞ୍ଚଳରେ

ଦେଖାଯାଇଥିଲା । ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ବିଲୟଉପରେ ବିଶେଷଜ୍ଞମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ।

(i) ଅନେକ ବିଶେଷଜ୍ଞମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରବଳ ବନ୍ୟା ଓ ଭୂମିକମ୍ପ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ବିଲୟର କାରଣ ଥିଲା । ଏହି ଭୂମିକମ୍ପ ଏହି ସଭ୍ୟତାର ନିମ୍ନଭାଗରେ ହୋଇ ନଦୀର ମୁହାଣ ପୋତି ହୋଇପଡ଼ିବାରୁ ପ୍ରବଳ ବନ୍ୟାଯୋଗୁ ଏହି ସହର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏହା ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋର ବିଲୟ ହୋଇଥିଲା ।

(ii) ଜଳବାୟୁରେ ଉଷ୍ଣତା ବୃଦ୍ଧି ଏବଂ 'ଘାଗର ହର୍କା' ନଦୀ ଶୁଷ୍କ ହୋଇ ନଦୀଗୁଡ଼ିକର ଗତିପଥ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଫଳରେ ପ୍ରଥମେ ଗଢ଼ିଉଠିଥିବା ସଭ୍ୟତା ଗୁଡ଼ିକର ବିଲୟ ଘଟିଲା । ଏହି ମତବାଦ ଅନୁସାରେ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୦୦୦ ବେଳକୁ ଜଳବାୟୁରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଠିତ ହୋଇ କୃଷିକୁ ଗଭୀର ଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ଏବଂ ଶେଷରେ ଏହାର ପତନ ହେଲା ।

(iii) ସିନ୍ଧୁସଭ୍ୟତାର ବିଲୟରୁ ଅନ୍ୟତମ କାରଣ ହେଲା ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଆଗମନ । ଏହି ମତବାଦ ଅନୁସାରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆକ୍ରମଣ କରି ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୫୦୦ ବେଳକୁ ଏହି ସଭ୍ୟତାର ଧ୍ୱଂସ ସାଧନ କରିଥିଲେ ଏହି ମତବାଦକୁ ଅଧୁନା ବିଶେଷଜ୍ଞମାନେ ସହଜରେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରୁନାହାନ୍ତି ।

ତେଣୁ ଏହି ସଭ୍ୟତାର ବିଲୟ ପାଇଁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ କାରଣ ନଥିଲା କିମ୍ବା ହଠାତ୍ ଏହି ସଭ୍ୟତାର ବିଲୟ ହୋଇନଥିଲା । କ୍ରମ ଅନୁସାରେ ଏହାର ବିଲୟ ଘଟିଲା ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ଏହାର ମିଶ୍ରଣ ଘଟିଲା ।

INTEXT QUESTIONS 3.6 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. ହରପ୍ପା ଲିପିରେ କେତୋଟି ସଙ୍କେତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ?

___

2. ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ବିଲୟ ପାଇଁ କେଉଁ ପ୍ରକାର ପ୍ରାକୃତିକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଦାୟୀ ଥିଲା ?

___

3. ହରପ୍ପା ଲିପି କିପରି ଲେଖାଯାଇଥିଲା ? (ଡାହାଣରୁ ବାମକୁ ନା ବାମରୁ ଡାହାଣକୁ)

___

3.11 CHALCOLITHICCOMMUNITIES OF NON-HARAPPAN INDIA- ନୂତନ ତାମ୍ର ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ହରପ୍ପା ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନ

ହରପ୍ପାକୁ ଛାଡ଼ି ନୂତନ ତାମ୍ର ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ସ୍ୱାକ୍ଷର ବହନ କରିଥିବା ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତ ଏବଂ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୬୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୯୦୦ ମଧ୍ୟରେ ରାଜସ୍ଥାନର ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବରେ ବାଣ ସଂସ୍କୃତି ଉଦୟପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଆହାର ଏବଂ ଜିଲଣ୍ଡରେ ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୧୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୦୦୦ ମଧ୍ୟରେ କାୟଥ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଚମ୍ବଲ ଠାରେ ଓ ମାଳବ ସଂସ୍କୃତି ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୭୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୪୦୦ ମଧ୍ୟରେ ପଶ୍ଚିମ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ନଭଡଟୋଲି ଠାରେ, ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ଏଥି ସହିତ ଜର୍ବ ସଂସ୍କୃତି ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୪୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୭୦୦ ମଧ୍ୟରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ପୁନେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଇନାମଗାଁଓ ଏବଂ ଚାନ୍ଦୋଲି ଠାରେ ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା । ନୂତନ ତାମ୍ର ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ ଉତ୍ତରପ୍ରଦେଶ, ବିହାର, ବଂଗ (ମାନଚିତ୍ର ୩.୨)ର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ହରପ୍ପାକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ବିକାଶଲାଭ କରିଥିବା ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକରୁ ଆବିଷ୍କୃତ

ବ୍ୟବହୃତ ହାତହତିଆର ଓ ଆସବାବପତ୍ର ଏବଂ ହରପ୍ପାର ଆସବାବପତ୍ର ମଧରେ ଅନେକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ମୃତ୍ତିକା ନିର୍ମିତ ବିଭିନ୍ନ ପଦାର୍ଥ, କୃଷି ଓ ଶିକାର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମରେ ପ୍ରାୟ ସମାନତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ।

3.12 TOOLS, IMPLEMENTS AND OTHER OBJECTS
ହାତହତିଆର, ଆସବାବପତ୍ର ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ

ତାମ୍ରପ୍ରସ୍ତର ସଂସ୍କୃତିରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ତାମ୍ର ଓ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ହାତହତିଆର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନେ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ହାତହତିଆର ତିଆରି କରିବା ପାଇଁ ଚାଲ୍‌ସେଡୋନି (Chalcedony) ଏବଂ କେର୍ଟ (Chert) ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ମୁଖ୍ୟ ହାତହତିଆର ଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ଲମ୍ବା, ଧାରୁଆ ଅସ୍ତ୍ର, ଛୁରୀ, କଟୁରୀ, ବର୍ଚ୍ଛା, ଖଣ୍ଡା ଓ ଢାଲ ଇତ୍ୟାଦି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସେମାନେ ମଧ ସ୍ୱଚ୍ଛ ପଥର, ଲାଲରଙ୍ଗର ପଥର, ଧୂସର ଚୁମ୍ବକ ପଥର, ଘନନିଳ ରଙ୍ଗର ପଥର, ନୀଳ ଓ ନୀଳ-ସବୁଜ ପଥର, ସବୁଜ ଲୋହିତ ପଥର ଏବଂ ସାମୁକା ଇତ୍ୟାଦିରେ

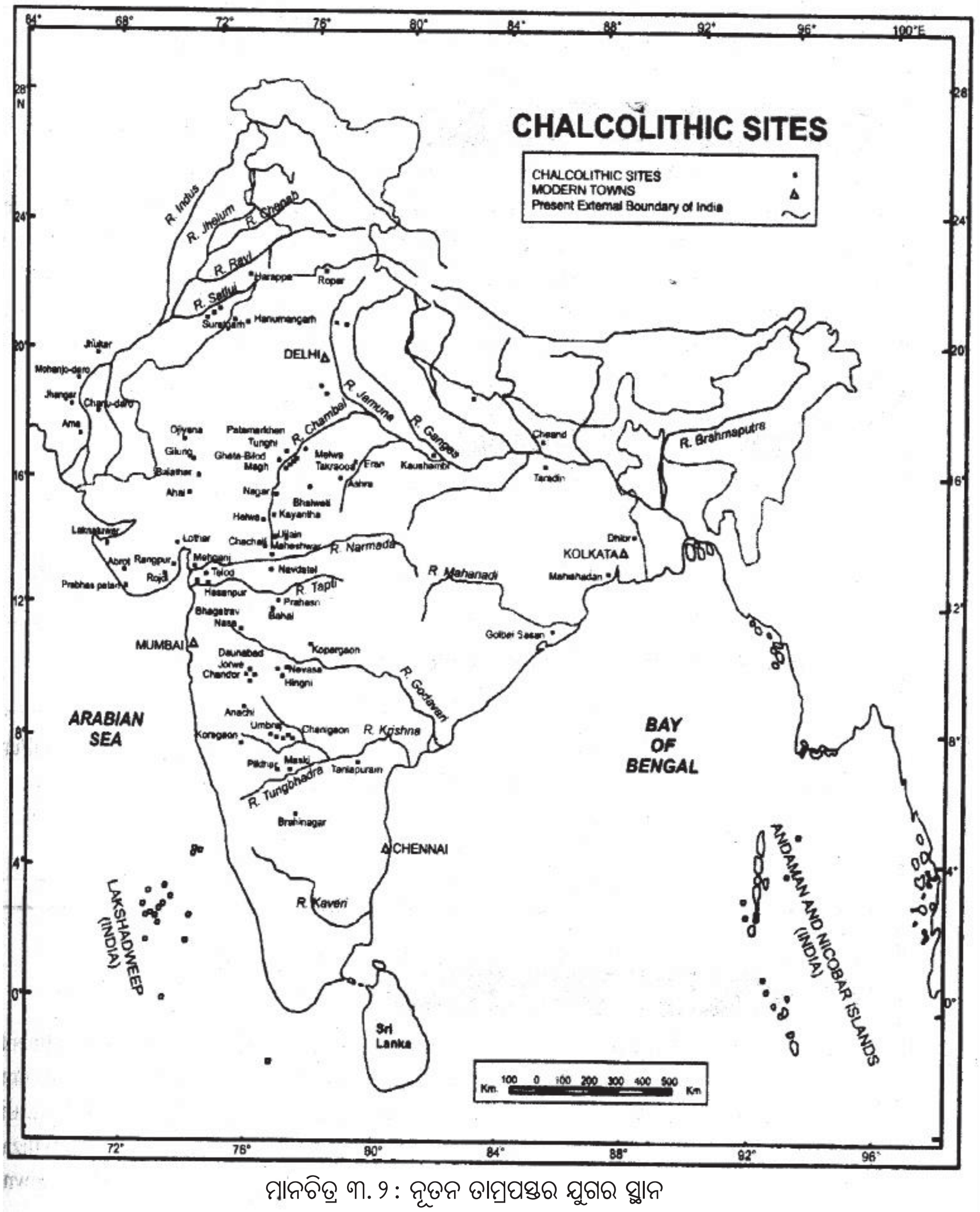

ମାନଚିତ୍ର ୩.୨ : ନୂତନ ତାମ୍ରପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ସ୍ଥାନ

ସୁନ୍ଦର ମାଳି ତିଆରି କରୁଥିଲେ । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଦୟିମାବାଦରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ପଦାର୍ଥମାନ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।ସଂଗୃହୀତ ଆସବାବପତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ବ୍ରୋଞ୍ଜ ନିର୍ମିତ ଗଣ୍ଡା, ହସ୍ତି, ଦୁଇଚକିଆ ରଥ ସହିତ ଚାଳକ ଏବଂ ମଇଁଷି ପ୍ରଧାନ ଅଟେ । ଏଗୁଡ଼ିକ ବୃହତ୍ତ ଆକାରର ଥିଲା ଏବଂ ଏହାର ଓଜନ ୬୦ କିଲୋଗ୍ରାମରୁ ଅଧିକ ଥିଲା ।ଚମ୍ବଲ ଉପତ୍ୟକାର କାୟଥରୁ ମଧ ବ୍ରୋଞ୍ଜ ନିର୍ମିତ ଅନେକ ଧାରୁଆ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ତତ୍କାଳୀନ କୁଶଳୀ କାରିଗରମାନଙ୍କର କଳା ନୈପୁଣ୍ୟତା ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ ।

3.13 SUBSISTENCE ECONOMY- ଅର୍ଥନୈତିକ ସହବସ୍ଥାନ

ଏହି ସଭ୍ୟତର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଜୀବିକା ଥିଲା କୃଷି ଓ ପଶୁପାଳନ ।ଏଥିସହିତ ସେମାନେ ଶିକାର କରିବା ସହିତ ମାଛ ମଧ ଧରୁଥିଲେ ।ଏହି ସମୟର ମୁଖ୍ୟ ଶସ୍ୟଥିଲା- ଧାନ, ଯବ, ଗହମ, ମକା, ବିରି ଓ ମୁଗ ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ସଭ୍ୟତା ବିସ୍ତାର କରିଥିବା ଅଞ୍ଚଳରେ ମୁଖ୍ୟତଃ କୃଷ୍ଣକାର୍ପାସ୍ ମୃର୍ତ୍ତିକା ଅଧିକ ଥିବାରୁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଅଧିକ କପାଚାଷ ମଧ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆବିଷ୍କୃତ କଙ୍କାଳ ପ୍ରମାଣ କରେ ଯେ ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପଶୁଙ୍କୁ ପାଳନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପାଳିତ ପ୍ରଧାନ ପଶୁଗୁଡ଼ିକ ଥିଲେ ଗୋରୁଗାଈ, ମେଣ୍ଢା, ଛେଳି, କୁକୁର, ଘୁଷୁରି ଏବଂ ଘୋଡ଼ା ।ବଣୁଆପଶୁମାନଙ୍କ ମଧରେ ନୀଳଗାଈ, ବାରାହା, ସମ୍ବର, ଚିତାବାଘ, ମଇଁଷି, ଏକ ଶିଙ୍ଗିଆ ଜଳହସ୍ତି, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜଳ ଜୀବମାନଙ୍କର ଅସ୍ଥି ମଧ ମିଳିଅଛି ।

3.14 HOUSES AND HABITATIONS - ଗୃହନିର୍ମାଣ ସାମଗ୍ରୀ

ବ୍ରୋଞ୍ଜ ପ୍ରସ୍ତର ସଭ୍ୟତା ମୁଖ୍ୟତଃ ଥିଲା ଗ୍ରାମଭିତ୍ତିକ ସଭ୍ୟତା ।ଏଠିକାର ଅଧିବାସୀ ମାଟିକାନ୍ଥ ଏବଂ ଚାଳଛପର ହୋଇଥିବା ଚାରିକୋଣୀଆ ଏବଂ ଗୋଲାକାର ଗୃହରେ ବାସକରୁଥିଲେ ।ଏଥିମଧରୁ ଅଧିକାଂଶ ବାସଗୃହ ଏକ କକ୍ଷ ବିଶିଷ୍ଟ ଥିଲା ବେଳେ କେତେକ ଦୁଇ ବା ତିନିକକ୍ଷ ବିଶିଷ୍ଟ ଥିଲା । ଏହି ବାସଗୃହର ଚଟାଣ ଗୁଡ଼ିକ ନଈଗୋଡ଼ି ମିଶ୍ରିତ ପୋଡ଼ାମାଟିରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଏହିପରି ଦୁଇଶହ ବାସଗୃହର ସନ୍ଧାନ ମିଳିଅଛି । ଇନାମଗାଁଓ ଠାରେ ମିଳିଥିବା ବାସଗୃହଗୁଡ଼ିକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ବସତିଗୁଡ଼ିକ ଯୋଜନାଭିତ୍ତିକ ଥିଲା ।

INTEXT QUESTIONS 3.7 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. ମଧପ୍ରଦେଶ ଏବଂ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ତାମ୍ର ପସ୍ତର ଯୁଗର ଅବସ୍ଥିତି ନାମ ଲେଖ ।

   ____

2. ତାମ୍ରପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗରେ ହାତ ହତିଆର ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ କେଉଁ ଧାତୁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା ?

   ____

3. ତାମ୍ରପ୍ରସ୍ତର ସଭ୍ୟତାର ବାସଗୃହଗୁଡ଼ିକ କେଉଁଥିରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ?

   ____

4. ତାମ୍ରପ୍ରସ୍ତର ସଂସ୍କୃତି ________ ଭିତ୍ତିକ ଥିଲା ? (ଗ୍ରାମ / ସହର)

   ____

5. ହରପ୍ପାକୁ ଛାଡ଼ି ଦୁଇଟି ତାମ୍ରପ୍ରସ୍ତର ସଭ୍ୟତାର ସ୍ଥାନର ନାମ ଲେଖ ।

   ____

ଟିପ୍ପଣୀ

WHAT YOU HAVELEARNT- ଆମେ କ'ଣ ଶିଖିଲେ

ଭାରତୀୟ ଉପମହାଦେଶର ପ୍ରଥମ ସହରୀ ସଭ୍ୟତା ହେଉଛି ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା । ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଆବିଷ୍କାରରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଏହି ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଗ୍ରାମଭିତ୍ତିକ ଥିଲା । ହରପ୍ପା, ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ, ଚାନହୁଦାରୋ, କାଲିବାଙ୍ଗାନ, ଲୋଥାଲ୍, ବନୱାଲି, ରାଖିଗଡ଼ି ଏବଂ ଢୋଲଭିରା ଇତ୍ୟାଦି ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନଥିଲା । ଉତ୍ତମ ଯୋଜନାଭିତ୍ତିକ ସହରମାନ ହରପ୍ପାରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ସହରଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସହରର ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନରେ ବୃହତ୍ତ ଅଟ୍ଟାଳିକାମାନ ଥିଲା ବେଳେ ନିମ୍ନଭାଗରେ ସାଧାରଣ ବାସଗୃହ ଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଯାଏ । ବାସଗୃହ ଗୁଡ଼ିକ ପୋଡ଼ାଇଟାରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସହରର ଜଳ ନିଷ୍କାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ରହିଥିଲା । ବୃହତ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ମଧରେ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଠାରେ ଥିବା ବୃହତ୍ ସ୍ନାନାଗାର, ହରପ୍ପାରେ ଥିବା ବୃହତ ଶସ୍ୟାଗାର ଏବଂ ଲୋଥାଲ ଠାରେ ଥିବା ପୋତାଶ୍ରୟ ପ୍ରଧାନ ଥିଲା । ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ କୃଷି ଓ ପଶୁପାଳନ ଦ୍ୱାରା ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ଯଦିଓ ସେ ସମୟରେ କୁଶଳୀ କାରିଗରମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଧାତୁରେ ଆସବାବପତ୍ର ଓ ହାତ ହତିଆର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ, ତଥାପି ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ହାତହତିଆର ଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣ ଭାବେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସେମାନେ ମାଳି, ଟେରାକୋଟା ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି, ମାଟିପାତ୍ର ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ମୋହର ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ । ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ଆର୍ନ୍ତବାଣିଜ୍ୟ ଓ ବର୍ହିବାଣିଜ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଓମାନ୍, ବାହାରିନ୍ ଓ ପାରସ୍ୟ ଉପସାଗରୀୟ ମଧ ଦେଇ ମେସୋପୋଟାମିଆ ସହିତ ବାଣିଜ୍ୟିକ ସମ୍ପର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ବଣିକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ଦ୍ରବ୍ୟ ଆମଦାନି ଓ ରପ୍ତାନୀ କରୁଥିଲେ । ହରପ୍ପା ସମାଜ ମୁଖ୍ୟତଃ ମାତୃକେନ୍ଦ୍ରିକ ଥିଲା । ହରପ୍ପାର ଅଧିବାସୀ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର କୌଳିକ ବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧରେ ଥିଲେ ପୁରୋହିତଶ୍ରେଣୀ, ଚିକିତ୍ସକ, ଯୋଦ୍ଧା, କୃଷକ, ବଣିକ, କାରିଗର ଓ ଶିଳ୍ପୀ । ସେମାନେ ତୁଳା ଓ ପଶମ ନିର୍ମିତ ସାଧାରଣ ପୋଷାକ ପରିଧାନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ଅଳଙ୍କାର ଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ସୁସଜ୍ଜିତ କରୁଥିଲେ । ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀ ମାତୃକାଦେବୀ, ପଶୁପତି ଶିବ, ବୃକ୍ଷ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ପଶୁମାନଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ପର୍ବପର୍ବାଣୀ ଓ ଉତ୍ସବ ପାଳନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଶିକ୍ଷିତ ଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଲିପି ଥିଲା ଧ୍ୱନିସୂଚକ; କିନ୍ତୁ ଅଦ୍ୟାବଧି ଏହି ଲିପିର ପାଠୋଦ୍ଧାର ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଏହାର ପାଠୋଦ୍ଧାର ହେଲେ, ଆମେ ହରପ୍ପା ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟରେ ଆହୁରି ଅଧିକ ତଥ୍ୟ ପାଇପାରିବା । ବିଶେଷଜ୍ଞମାନେ ହରପ୍ପାର ପତନ ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ କାରଣ ଯଥା ପ୍ରାକୃତିକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ, ଜଳବାୟୁରେ ଉଷ୍ଣତା ବୃଦ୍ଧି ଏବଂ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଆକ୍ରମଣ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ର ସୂଚନା ଅନୁଯାୟୀ ଏହି ସଭ୍ୟତା ହଠାତ୍ ବିଲୟ ନହୋଇ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ଏହାର ପତନ ଘଟିଥିଲା ।

TERMINAL QUESTIONS - ନିଜକୁ ନିଜେ ପରିଖିବା

1. ହରପ୍ପା ନଗର ଯୋଜନାର ମୁଖ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବର୍ଣ୍ଣନା କର ।
2. ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ଶିଳ୍ପ ଓ କାରିଗରୀ ଉପରେ ଏକ ଟିପ୍ପଣୀ ଦିଅ ।
3. ହରପ୍ପା ଏବଂ ମେସୋପୋଟାମିଆ ମଧରେ ଥିବା ବାଣିଜ୍ୟିକ ସମ୍ପର୍କ ଉପରେ ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ କର ।
4. ହରପ୍ପା ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଧର୍ମୀୟ ଜୀବନର ମୁଖ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଆଲୋଚନା କର ।
5. ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ପତନ କିପରି ହେଲା ବର୍ଣ୍ଣନା କର ।
6. ହରପ୍ପାକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତାମ୍ରପ୍ରସ୍ତର ସଭ୍ୟତାର ଅଧିବାସୀଙ୍କ ଜୀବନ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କର ।

ଟିପ୍ପଣୀ

ANSWERS TO INTEXT QUESTIONS - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

3.1

1. ସିନ୍ଧୁନଦୀ ସଭ୍ୟତାକୁ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା କୁହାଯାଏ, କାରଣ ହରପ୍ପା ହେଉଛି ପ୍ରଥମସ୍ଥାନ ଯେଉଁଠାରୁ ଏହି ସଭ୍ୟତାର ଚିହ୍ନ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା ।
2. (i) ପ୍ରାକ୍ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ସମୟ ଥିଲା ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୩୫୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୬୦୦ ।
   (ii) ମଧ୍ୟ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ସମୟ ଥିଲା ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨୬୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୯୦୦ ।
   (iii) ଶେଷ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାର ସମୟ ଥିଲା ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୯୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୧୪୦୦ ।
3. ହରିୟାଣାର ବନୱାଲୀ, ରାଖିଗଡ଼ି ଏବଂ ଗୁଜୁରାଟ୍‌ର ଲୋଥାଲ୍ ଏବଂ ଢୋଲଭିରା ।
4. ଆର.ଡି. ବାନାର୍ଜୀ
5. ରବି
6. ସହରୀ ସଂସ୍କୃତିର ମୁଖ୍ୟ ଉପାଦାନ ଥିଲା ଯୋଜନା ଭିତ୍ତିକ ସହର, ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କଳା, କାରିଗରି, ବାଣିଜ୍ୟ, କରବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ଲିପି ।

3.2

1. ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ
2. ପୋଡ଼ାଇଟା
3. ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ
4. ପୋତାଶ୍ରୟ

3.3

1. ଗୋପାଳନ ବା ପଶୁପାଳନ
2. ଗହମ, ବାର୍ଲି, ଜଅ, ସୋରିଷ
3. ଲୋଥାଲ ଏବଂ ରଙ୍ଗପୁର
4. ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ
5. ମାଳିତିଆରି, ମୃତ୍ତିକା ପାତ୍ର ନିର୍ମାଣ
6. ରାଜସ୍ଥାନର କ୍ଷେତ୍ରୀ ଖଣି

3.4

1. ମାତୃକୈନ୍ଦ୍ରିକ
2. ହରପ୍ପା
3. ତୁଳା ଏବଂ ପଶମ

3.5

1. ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ
2. ଅଶ୍ୱସ୍ଥ ବୃକ୍ଷ
3. ହଁ, କାଲିବାଙ୍ଗାନ୍ ଏବଂ ଲୋଥାଲ୍
4. ଲୋଥାଲ

3.6

1. ୪୦୦
2. ବନ୍ୟା, ଭୂମିକମ୍ପ
3. ଡାହାଣରୁ ବାମକୁ

3.7

1. ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ନଉଦାଟୋଲି ଏବଂ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ଇନାମ୍‌ଗାଁ
2. ପ୍ରସ୍ତର, ତାମ୍ର
3. ମାଟି
4. ଗ୍ରାମଭିତ୍ତିକ
5. ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର କାୟଥ ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ଜୋରବ୍ ସଂସ୍କୃତି ।

HINTS TO TERMINAL QUESTIONS

1. ୩.୨ ଭାଗକୁ ଦେଖ
2. ୩.୪(i)ଭାଗକୁ ଦେଖ
3. ୩.୪(ii) ଭାଗକୁ ଦେଖ
4. ୩.୮ ଭାଗକୁ ଦେଖ
5. ୩.୧୦ ଭାଗକୁ ଦେଖ
6. ୩.୧୩ ଏବଂ ୩.୧୪ ଭାଗକୁ ଦେଖ

GLOSSARY- ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥଥିବା ତାଲିକା

Animism : ଆନିମିଜିମ୍- ପ୍ରକୃତିପୂଜା-

BRW : ବିଆରଡବ୍ଲ୍ୟୁ- ତାମ୍ର ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗରେ ଆବିଷ୍କୃତ କଳା ଏବଂ ଲାଲ ରଙ୍ଗର ମୃତିକା ପାତ୍ର ।

Citadel : ସିଟାଡେଲ- ହରପ୍ପା ସହରର ପଶ୍ଚିମ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ।

Ideograms : ଇଡିଓଗ୍ରାମ୍‌ସ- ଭାବର ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ସଙ୍କେତ ।

Lapislazuli : ଲାପିସ ଲାଜୁଲି- ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତା ସମୟରେ ଆଫଗାନିସ୍ଥାନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଏକ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଘନନୀଳ ରଙ୍ଗର ପଥର ଯାହା ଅଳଙ୍କାର ନିର୍ମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା ।

Mesopotamia : ମେସୋପୋଟାମିଆ- ଇରାକରେ ପ୍ରବାହିତ ଇଉଫ୍ରେଟିସ୍ ଏବଂ ଟାଇଗ୍ରେସ୍ ନଦୀ ଦ୍ୱୟର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାନ ।

OCP : ଓସିପି- ଇସତ୍ ଗେରୁ ରଙ୍ଗର ମୃତ୍‌ପାତ୍ର ।

ଟିପ୍ପଣୀ

Pastoralism : ପାଷ୍ଟୋରାଲିଜିମ୍- ପଶୁପାଳନ ।

Proto-Siva : ଶିବଙ୍କର ପ୍ରଥମ ରୂପ, ଯେଉଁଥିରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଅନ୍ୟରୂପ ଗୁଡ଼ିକ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ।

Steatite : ଧୂଷର ଚୂର୍ଣ୍ଣକ ପଥର ଯେଉଁଥିରେ ହରପ୍ପା ସଭ୍ୟତାରେ ମୋହରଗୁଡ଼ିକ ତିଆରି ହେଉଥିଲା ।

Surplus : ବଳକା ବା ଆବଶ୍ୟକତା ଠାରୁ ଉତ୍ପାଦନ ।

Unicorn : ହରପ୍ପା ମୋହରରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଏକ ଶିଙ୍ଗଂଥିବା ପଶୁ ।

Urbanisation : ସହରୀକରଣ ଯେଉଁଥିରେ ଆମ୍ଭେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ଅଧିକ ଉତ୍ପାଦନକ୍ଷମ କୃଷି । ଉନ୍ନତ କଳାକୌଶଳ ଓ କାରିଗରୀ ଶିଳ୍ପ, ବାଣିଜ୍ୟ, ଲିପି, ବୃହତ୍ତ ଅଟ୍ଟାଳିକା ଓ ସମୃଦ୍ଧ ସମାଜ ।